

Alexandru ZUB

DIMITRIE CANTEMIR: OBSESIA ADEVĂRULUI*

Dimitrie Cantemir: obsession with the truth

Abstract: No matter which exegetical angle is used in order to approach his complex personality, concomitantly as a historian, a philosopher or a moralist, Dimitrie Cantemir reveals himself, through his monumental work, as a spirit intensely preoccupied by the problem of the truth. As a philosopher, the historian defines himself as a researcher of the truth. *The eyes, the soul and the life of history*: it is in this way that Dimitrie Cantemir defined the truth, appealing to a meaningful metaphor which reveals his endeavor to ensure the full conformity of his work with the reality of facts.

Keywords: Dimitrie Cantemir, truth, history, philosophy of history.

*

În orice ipostază l-am privi, deopotrivă ca istoric, filozof sau moralist¹, Dimitrie Cantemir ni se dezvăluie, prin opera sa monumentală, ca și prin vasta exegeză aferentă, drept un spirit intens preocupat de chestiunea adevărului. Istoricul este prin definiție un căutător de adevăr, ca și filozoful, numai că în registre deosebite.

Ochii, sufletul și viața istoriei... Astfel definea Cantemir adevărul, printr-o metaforă multiplă, în care se recunoaște preocuparea de a asigura deplina conformitate a *Hronicului* său cu realitatea faptelor². Ideea merită a fi subliniată, mai ales că, sub forme diverse, ea revine în scrisul cantemirian, obsesiv, fie pentru a-i asigura pe cititori că faptele expuse reprezintă strictul adevăr, fie pentru a-și dojeni confrății care se abăteau de la această îndatorire.

Un sentiment de înaltă răspundere, comparabil cu acela mărturisit mai înainte de Miron Costin („Eu voi da seamă de ale mele câte scriu”)³, se degajă din opera sa, una a cărei finalitate pragmatică se dezvăluie la tot pasul. Cu toată sărăcia izvoarelor, Cantemir voia să cuprindă, într-o vastă panoramă, istoria deplină a românilor, înfruntând „neclintiți și nemutați” adversitatea împrejurărilor,

---

* Versiune revizuită după un text din „Cronica”, VIII, 43, 26 octombrie 1973, p. 12.

¹ Cf. Virgil Cândea, *Locul lui Dimitrie Cantemir în cultura românească*, în vol. *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, 1974, pp. 61-75. Grupaje tematice demne de interes au apărut în „Cronica”, „Dacoromania”, „Limbă și literatură”, „Revista de istorie”, „RESEE”, „Secolul 20” etc.

² Al. Zub, *Ochii, sufletul și viața istoriei*, în „Cronica”, VIII, 43 (26 octombrie 1973), p. 12.

³ Idem, *Biruit-au gândul. Note despre istorismul românesc*, Iași, Junimea, 1983, pp. 15-25.

„strâmtoarea vremii”. El se înverșuna, asemeni marelui său predecesor, contra celor care aduceau „hulă și ocară nepoților și strănepoților”, stăpânit fiind de sentimentul că era dator să restaureze adevărul. Fiindcă numai astfel se puteau cunoaște factorii capabili să explice dăinuirea continuă în zona carpato-danubiană și să determine o resurrecție salutară a sentimentului patriotic.

Trecutul obligând oarecum la acte concordante, Cantemir se simțea solidar cu eforturile înaintașilor, ca istoric și om politic, convins că între aceste ipostaze este o relație intimă, necesară. „Istoricul adevărat, observa el, lauda împreună cu făcătorul împărtășește, căci acela a ostenit lucrul a săvârși, iar cesta a nevoit în veci a se pomeni”. Scrisul și făcutul istoriei sunt acte complementare. La ce s-ar limita moștenirea noastră „dacă, armele și faptele eroilor, condeiele istoricilor pre alb nu s-ar fi clătit”? Întrebarea și-o pusese în termeni analogi Sallustius și o va pune la rândul său Kogălniceanu, afirmând că mulți sunt lăudați nu numai pentru ceea ce au făcut, ci și fiindcă au scris despre faptele altora. Este și cazul lui Cantemir, care știa că fără istorie acele fapte ar fi lunecat definitiv în uitare: „demult și lauda numelui lor deodată cu oasele, țărâna o ar fi acoperit”. Oamenii acțiunii („ai lucrului făcători”) nu-și pot prelungi faima dincolo de moarte decât prin istorici, acei „înnoitori și în veci stăruitori” care aruncă punți între viața curentă și experiențele consumate, făcând posibilă judecata axiologică, sesizarea progresului⁴.

Condiția însăși a celui care se ocupă de trecut, de „lucrurile patriei” e definită în același spirit, Cantemir deosebindu-l net pe „adevăratul istoric” de „băsnuitor” și diletant. Semnificativă pentru orice istoric onorabil e „plăcerea adevăratei”, dublată de nevoia mărturisirii, nevoie limitată ea însăși de normele profesiei. „Credința istoricească”, la care Cantemir se referă undeva, e o sintagmă demnă de reținut.

Dacă istoria e oglinda în care un popor își poate privi originea și faptele înaintașilor, se cuvine ca această oglindă să fie curată. Ca și Miron Costin, de la care împrumută această metaforă, de altminteri frecventă în lumea barocului⁵, Cantemir divulgă „minciuna cu coarne”, ca atunci când comentează, ironic, „stâlpul de marmură bulgăresc” din vârful căruia craiul Ladislau, „vrăjitorul”, ar fi invocat puterile cerului contra invaziei tătarăști, sau „basna ciudată” după care popularea Daciei s-ar fi făcut cu lotri aduși de la Roma⁶.

Pledoaria pentru adevăr ia adesea, la Cantemir, înfățișarea unei răfuieli personale: „Vino acum, aicea, iscusitule în basne Simioane și teaca minciinoșilor, Misaile!” O afirmație îi apare potrivită „ca sula în sac și măciuca în pungă”, iar alta „mai goală decât pilugul piuliței”. Argumentele folosite de unii istorici contra dăinuirii românilor în Dacia Traiană, nespuse de fragile, sunt doar „slope pe apă scrise”. Adevărul se va impune, căci nu e cu puțință „soarele cu tină să lipască și cerul cu palma să câptușască”.

⁴ Citatele cantemiriene apud „Cronica”, VIII, 43, 1973, p. 12. O selecție gnomică pe tema adevărului la Marin Bucă, *Enciclopedia gândirii aforistice românești, secolele XVI-XX*, București, 2006, pp. 5-6.

⁵ Cf. *Cartea cronicilor*, texte antologate și comentate de Elvira Sorohan, Iași, 1986, *passim*.

⁶ Cf. Adolf Armbruster, *Dimitrie Cantemir și romanitatea românilor*, în vol. *300 de ani...*, pp. 77-84.

În ce-l privește, Cantemir a ținut să dea asigurări că n-a adăugat nimic de la sine, ci a recurs întotdeauna la izvoare, direct, „scuturând adevărul istoriei noastre nu din pâraie abătute, ce din singure izvoarele și fântânele ei cele dinceput”, iar spre a convinge a indicat de fiecare dată „din ce jicniță au luat grăunțele” ca să le împrăștie. Cum altfel ar fi putut restitui judicios faptele? Căutarea imaginii lor reale e o continuă sursă de tensiune, caracteristică pentru marele cărturar, căci „sufletul odihnă nu poate afla până nu găsește adevărul”.

Pentru stabilirea adevărului, istoricul e dator să nu-și cruțe osteneala, „oricât de departe și oricât de cu trudă i-ar fi a-l nimeri”. Caracteristică e și violența cu care Cantemir vestejește neadevărul. „O, scârnăvă-i minciuna și iscusit mai scârnăv mincinosul carile o scornește!”, exclamă istoricul, învinuindu-i pe interpolatorii lui Ureche de mistificare în chestiunea continuității, fiindcă românii n-au venit de aiurea, ci „totdeauna pre locurile sale au lăcuit, precum și acum aceiaș lăcuesc”.

S-ar cuveni citate, consensual, ample pasaje din diverse lucrări spre a sugera numai virtuțile retorice ale textelor cantemiriene, fie și numai cu privire la tema adevărului. Însă și o simplă parafrază ne poate edifica oarecum asupra acelor virtuți, ideatice și de stil totodată. Iubirea alor săi, legitimă, nu-i clatină dorința de a fi cât mai obiectiv, astfel ca „lucrurile patriei” să poată fi înțelese la fel ca celelalte, de oriunde. „Adevăratul istoric”, insistă Cantemir, trebuie să vădească „inimă curată” și „adevărată credință”, în sens profesional, ceea ce înseamnă: extensie documentară, analiză comparativă, restituție critică, așa cum recomanda istoriografia apuseană, inspirată de „Lumini” și dispusă tot mai mult la autocritică. „De lucrurile moșiei, recomanda Cantemir, de la singuri noi măcar un cuvînțel să nu izvodim, ci toate ale altora, cât (în) lunga osteneala noastră a le găsi am putut, precum la lucrurile sale sunt, așa întregi nemutate și neschimbate, înaintea privelii să le punem, carii pentru neamul românesc (carele și al nostru iaste), veri împotriva ceva, veri după plăcerea adevărului ar fi zis, cu o inimă și cu un suflet să le auzim, să le suferim și să le mărturisim”.

Prudent, Cantemir verifică orice știre și veghează ca nu cumva neprietenii „vreo vrajbă neînblânzită să ne scornească”, promițând să nu se lase dominat de sentimente atunci când scrie, spre a nu se expune învinuirii că „de dulce dragostea patriei nebuniți (...) ceale ce se cad credinței istoricești hotare am sărit”. În nici un caz, istoricul nu se cuvine a ceda impulsului emoțional („dulce dragostea patriei”) când analizează faptele și le caută sensurile. Analogia cu alte neamuri (situații, figuri etc.) îl poate ajuta să înțeleagă mai bine lucrurile dinăuntru. Va urmări deci dinaproape izvoarele. Dar dacă acestea nu există? Dacă ele ocolesc adevărul? Dacă sunt prea puține? Pentru asemenea cazuri Cantemir a formulat reguli, „canoane” capabile să-i înlesnească, silogistic, explicații raționale.

Cum a observat deja un biograf, principiile enunțate de autorul *Hronicului* sunt valabile oricând, numai că nici autorul, nici posteritatea istoriografică imediată nu le-au dat atenția cuvenită. Principiul sprijinirii numai pe izvoarele scrise de contemporanii evenimentelor („fântânile cele dinceput...”), principiul după care istoricul trebuie să prefere – când e vorba de judecăți la adresa poporului său – mărturiile străine, ca unele ce prezintă mai mari garanții de obiectivitate, sau cel care îl obligă să manifeste rezerve față de știrile neconfirmate (*dictum unius, dictum*

nullius!) sînt unanim admise, chiar dac a nu  i aplicate.  nsu i Cantemir se abate de la litera lor,  nveder nd  nc a o dată c a între pozi ia teoretică  i cea care se degajă efectiv din scrieri există mai totdeauna o discrepan , explicată de unii exege i prin capacitatea spiritului de a armoniza idei care în practică  i   vadesc inadvertența  i nu se impun decât anevoie.

 n cazul de fa , „canoanele” lui Cantemir⁷ recomandă un istoric ce posedă o metodă de restitu ie critică, în timp ce opera în sine se v de te tributară istoriografiei mai vechi. Principiile respective sunt însă mo tenirea cantemirian  cea mai de pre   i ele izvorăsc din efortul de a găsi calea cea mai bună spre adevăr. Lucrul acesta comentatorii străini ai *Istoriei imperiului otoman* au  tiut să-l observe, cum făcea la 1743 recenzentul versiunii franceze, consider ndu-l pe defunctul autor ca „un savant judicios, impar ial”, care „nu poate fi niciodată bănuit de ură”, căci nara iunea lui se întemeiază pe izvoarele cele mai sigure  i mai autentice⁸. „El a ează faptele cu metodă, expune cu exactitate, poveste te în chip clar (...), dezvoltă ac iunea, zugr ve te pe actori, nu caută să  nfrumuse eze subiectul pentru a distra pe cititori, nu r vne te la alt merit decât de a spune adevărul  i a-l face  n eles”.

Traducătorul german considera aceea i operă, peste doi ani, ca „o carte ce nu- i are pereche”, remarc nd îndeosebi efortul spre obiectivitatea cea mai deplină. „Dragostea de adevăr, scria acesta, respiră din toate paginile istoriei lui Cantemir. El  i iube te compatrio ii, însă nu într-at ta,  nc t să acopere gre elile istoricilor rom ni”. Tirania otomană o detestă profund, dar nu ignoră că turcii au  i calitat i demne de remarcat. „Ce putem a tepta mai mult de la probitatea unui istoriograf?”.

Acelea i merite le va re ine mai t rziu pe seama operei în cauză  i Sir William Jones, remarc nd apelul la sursele cele mai autorizate  i spiritul critic al autorului: „Nimic din ce este afirmat într- nsoa n-are aparen a de a fi fals, nimic din ceea ce este esen ial – omis”. Referindu-se la scriitorii care s-au ocupat de „ginta rom n ”, Cantemir denun a acel „amestec de fabule” care face să nu putem distinge adevărul de eroare, l s ndu-ne indeciși la r sp ntie de drum. El condamn  deopotrivă ignoran a  i ura în istoriografie, obsedat de imperativul veracitat ii, imposibil de satisfăcut c t  vreme se recurge la „p raie tulburi”.

Cărturarul  tie că „basna la pro ti locul istoriei”  ine  i că o asemenea „istorie” nu poate dura. O încredere euforică îl st p ne te, fiind convins că „mai pre lesne este soarelui răsărit razele luminii pre fa a p m ntului a- i opri decât adevărul în veci cu minciuna a se acoperi”.  i acolo „unde lumina adevărului love te, oric t de gro i ar fi p re ii îndărătniciei, de nu peste tot, dar  oare ice zarea tot străbate”. Vicleugul  i minciuna se „pov rnesc” în cele din urmă. St p nit de această credin , Cantemir e convins, fără să dispere, că deocamdată „mari st nci în mijlocul drumului ca neclintite stau (...)  i calea hronicului (...) tare astupă”. Atitudinea lui se întemeiază totodată pe  tiin   i pe metodă.

⁷ Considera ii mai ample pe această temă la Al. Zub, *Canoanele istoricului*, în „Cronica”, VIII, 1973, 38, p. 13.

⁸ Nicolae Liu, *Dimitrie Cantemir, prince philosophe de Moldavie. Echos européens*, în „Dix-huitième siècle”, 13, 1983, pp. 421-439;  tefan Lemny, *Approches roumaines de l'histoire ottomane*, *Ibidem*, 28, 1996, pp. 23-36.

Întrebându-se dacă acest om așa de bine informat „a fost în adevăr” un spirit critic, un despicător al „negurilor ce întunecă adevărul”, N. Iorga răspundea afirmativ, în „singurul sens admisibil pentru un învățat oriental din secolul al XVIII-lea”. Avea dreptate: Cantemir a fost realmente un spirit critic, un iubitor al adevărului, chiar și atunci când adevărul stânjenea. „Însă acei care vor face o lucrare mult mai bună decât mine, îndemna el, să nu se sfiască să spună despre această lucrare ceea ce vor gândi”.

În *Descrierea Moldovei*, autorul opina, de exemplu, referindu-se la unele scăderi ale compatrioților, că „le va fi mai util dacă le vom arăta limpede în față cusururile care-i slutesc, decât dacă i-am înșela cu lingușiri blajine și cu dezvinovățiri dibace”. Fiindcă istoria se cade a fi privită ca un mod de a face țării „slujbă dreaptă și neobosită”, așadar în cadrul unei finalități pragmatice. „Lucrurile înainte mergătoare, conchidea autorul, trebuie oglindă să fie celor de napoi următoare”.

Cantemir înțelegea însă prea bine că timpul este unul, veșnic curgător, că dimensiunile lui nu pot fi înțelese și tratate izolat, cărturarul deosebind trei modalități de a pătrunde în „palatul cunoștinței lucrurilor”: „prin pildele celor trecute, prin deprinderea acestor de acum și prin bună socoteala celor viitoare”. Istoria înlesnește deopotrivă deducții raționale și prospecțiuni utile, ca în „regula de trei” invocată apoi de Kogălniceanu, fiindcă e un semn de sapiență ca „din cele văzute sau auzite cele nevăzute și neauzite a adulmea, și viitoarele din cele trecute a giudeca”. E un fel modern (îl vom regăsi, în expresie memorabilă, la pașoptiști) de a pune problema raportului dintre ipostazele duratei, care nu puteau fi înțelese decât în lumina crudă a adevărului⁹.

A spune despre adevăr că reprezintă „ochii, sufletul și viața istoriei” este a mărturisi un crez înalt, suprema exigență a istoriografiei. Cantemir a făcut-o, insistent și plastic, anunțând parcă un veac ce se voia pus anume sub semnul „Luminilor”. Crezul său se cuvine însă definit deopotrivă și sub unghi spiritual, pe linia autenticității¹⁰.

Iași

⁹ Considerații sintetice asupra istoricului la V. Cristian, *Contribuția lui Dimitrie Cantemir la dezvoltarea istoriografiei române*, în „Analele științifice ale Universității Al. I. Cuza”, istorie, XIX, 2, 1973, pp. 145-164. Despre implicațiile metodologice, vezi Alexandru Surdu, *Semnificația axiomelor în context istoric la Dimitrie Cantemir*, în „Academica”, XIII, 19, octombrie 2003, pp. 65-66.

¹⁰ Cf. Petru Horhoianu, *Autenticitatea spirituală a lui Dimitrie Cantemir*, în „Mitropolia Banatului”, XXV, 1975, 7-9, pp. 334-357.